

Luther

MELD JE AAN VOOR ONZE NIEUWSBRIEF

Zo blijf je op de hoogte van de nieuwste boeken van Ambo|Anthos *uitgevers* en ontvang je leuke extra's, zoals prijsvragen, exclusieve aanbiedingen en leesfragmenten. Ook word je geïnformeerd over onze lezingen, signeersessies en over andere interessante bijeenkomsten die wij geregeld organiseren.

Aanmelden kan via www.amboanthos.nl/nieuwsbrief

Lyndal Roper

LUTHER

Een biografie

Vertaald uit het Engels
door Rob Hartmans
en Jan Dirk Snel

Ambo|Anthos
Amsterdam

ISBN 978 90 263 2131 3

© 2016 Lyndal Roper

© 2016 Nederlandse vertaling Ambo|Anthos *uitgevers*,
Amsterdam en Rob Hartmans en Dirk Jan Snel

Oorspronkelijke titel *Martin Luther. Renegade and Prophet*

Oorspronkelijke uitgever The Bodley Head, Londen

Omslagontwerp Studio Jan de Boer

Omslagillustratie © Luther as Professor, 1529 (oil on panel), Cranach, Lucas,
the Elder (1472-1553) / Schlossmuseum, Weimar, Germany / Bridgeman Images

Foto auteur © John Cairns

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Voor mijn vader
Stan Roper

Inhoud

Inleiding 9

- 1 Mansfeld en mijnbouw 27
- 2 De geleerde 45
- 3 Het klooster 60
- 4 Wittenberg 86
- 5 Reizen en disputaties 114
- 6 Het debat in Leipzig 135
- 7 De vrijheid van een christenmens 155
- 8 De rijksdag van Worms 182
- 9 Op de Wartburg 203
- 10 Karlstadt en de christelijke stad Wittenberg 226
- 11 Herberg De Zwarte Beer 250
- 12 De Boerenoorlog 268
- 13 Het huwelijk en het vlees 282
- 14 Ineenstorting 315
- 15 Augsburg 330
- 16 Consolidatie 351
- 17 Vrienden en vijanden 372
- 18 Haat en wrok 389
- 19 De wagenmenner van Israël 404

Dankwoord 431

Noten 435

Illustraties 529

Bibliografie 533

Register 551

Inleiding

Voor protestanten is het bijna een geloofsartikel dat de Reformatie begon toen Maarten Luther, de bedeesde monnik, op 31 oktober 1517, aan de vooravond van Allerheiligen, zijn vijfennegentig stellingen aansloeg aan de deur van de Slotkerk te Wittenberg en daarmee een religieuze revolutie op gang bracht die de westerse christenheid uiteen deed spatten. Voor Luthers naaste medewerker Philipp Melanchthon, aan wie we de volledigste beschrijving van de gebeurtenis te danken hebben, markeerde het ophangen van de stellingen het aanbreken van een nieuw historisch tijdperk. Luther zelf mocht het moment graag vieren als het begin van de Reformatie, en later in zijn leven hief hij er het glas op met zijn vrienden.¹

Een beetje historische debunking, vooral ten aanzien van gebeurtenissen met een dergelijke betekenis, is altijd heilzaam. Zoals de katholieke historicus Erwin Iserloh in 1962 opmerkte, noemde Luther de gebeurtenis zelf nooit, maar vertelde hij alleen dat hij brieven aan aartsbisschop Albrecht van Mainz en de bisschop van Brandenburg, Hieronymus Scultetus, had verstuurd, waarin hij het misbruik van de verkoop van pauselijke aflaten ondubbelzinnig veroordeelde, en waar hij zijn stellingen bij insloot.² Het verhaal dat hij ze ophing aan de deur van de Slotkerk, heeft ons bereikt via Melanchthon en via Luthers secretaris, Georg Röser, maar geen van hen beiden was destijds in Wittenberg, zodat ze er zelf dus geen getuige van geweest kunnen zijn.³ Anderen hebben geopperd dat de stellingen, heel wat minder dramatisch, wel eens op de deur geplakt konden zijn in plaats van erop gespijkerd.⁴

Of Luther nu een spijker gebruikte, of een pot lijm, zullen we waarschijnlijk nooit met zekerheid te weten komen, maar het staat vast dat hij de stellingen op 31 oktober aan aartsbisschop Albrecht stuurde, de belangrijkste geestelijke in geheel Duitsland. De toon van de begeleidende brief was er een van opmerkelijk zelfvertrouwen, van arrogantie zelfs. Na een onderdanig begin veroordeelde de auteur het gebrek aan zorg van de aartsbisschop voor

zijn kudde en dreigde hij dat als Albrecht geen maatregelen zou nemen, er weleens ‘iemand zou kunnen opstaan die door middel van publicaties het zwijgen zou kunnen opleggen aan die predikers’ die aflaten verkochten waarin de kopers vermindering van de tijd in het vagevuur beloofd werd.⁵ Luther schreef een soortgelijke brief aan zijn directe meerdere, de bisschop van Brandenburg, en het waren vooral deze brieven – en niet zozeer het ophangen van de stellingen in een uithoek als Wittenberg – die de provocatie vormden die wel tot een reactie moest leiden. Een van Luthers gaven, die zelfs toen al opviel, was zijn vermogen om een gebeurtenis in scène te zetten, om iets spectaculairs te ondernemen dat de aandacht op hem zou vestigen.

De Reformatie van Luther verbrak voor altijd de eenheid van de katholieke kerk en men kan er zelfs het begin van het secularisatieproces in het Westen in zien, aangezien het katholicisme in grote delen van Europa zijn monopolie kwijtraakte. Maar het begon allemaal op een uiterst onwaarschijnlijke plek. De kleine, nieuwe universiteit van Wittenberg werkte er hard aan om een reputatie te vestigen; de stad zelf was een bouwterrein van ‘modderige huizen, smerige wegen, elk paadje, elke trede en elke straat vol modder’. Ze lag aan het einde van de wereld, zoals humanisten uit het zuiden spotten, ver weg van de grote rijkssteden als Straatsburg, Neurenberg en Augsburg, die in verbinding stonden met het modieuze Italië. Zelfs Luther merkte op dat Wittenberg zo ver van de beschaving af lag, dat als het ‘nog een klein stukje verder [lag], het in het land der barbaren zou liggen’.⁶ En de man zelf was een onwaarschijnlijke revolutionair. Over enkele dagen zou Luther vierendertig worden, en hij was inmiddels twaalf jaar monnik; binnen de orde der augustijnen had hij zich omhooggewerkt en was hij een betrouwbaar bestuurder en hoogleraar aan de universiteit geworden. Hij had nog bijna niets gepubliceerd en zijn ervaring met schrijven voor de openbaarheid beperkte zich grotendeels tot stellingen voor disputaties, exegetische werken en het als *ghostwriter* vervaardigen van preken voor luie collega’s. Hoewel de kerk traag zou reageren, veroverden de vijfennegentig stellingen Duitsland op stormachtige wijze. Ze trokken een groot lezerspubliek, bestaande uit geestelijken én leken. In slechts twee maanden waren ze in heel Duitsland bekend, en al snel ook daarbuiten.

Wat er op 31 oktober 1517 ook precies gebeurde, over de betekenis van de stellingen als zodanig bestaat geen enkele twijfel: de Reformatie werd werkelijk ontketend door één enkele tekst. Stellingen waren verzamelingen genummerde proposities die voor een academisch debat bestemd waren, hoewel in dit geval dat debat nooit heeft plaatsgevonden en Luther waarschijnlijk ook nooit die bedoeling had. Ze waren niet opgesteld als doorlopend proza en het ging ook niet om feitelijke beweringen; ze presenteerden eerder hypothetische

beweringen die aan de hand van de erop volgende argumentatie beproefd dienden te worden, en ze waren zo beknopt dat ze soms moeilijk te begrijpen waren. Enkele exemplaren van Luthers tekst bestaan nog en geen enkele ervan komt uit Wittenberg zelf.⁷ De stellingen waren enkelzijdig afgedrukt op een groot vel papier en bedoeld om aan een muur opgehangen te worden – hetgeen suggereert dat het verhaal over de kerkdeur weleens een kern van waarheid zou kunnen bevatten – ook al maakte het kleine lettertype het moeilijk ze te lezen. Bovenaan staat in een groter lettertype namens Luther een uitnodiging om deze stellingen in Wittenberg te bespreken.⁸

De eerste stelling begint met de woorden: ‘Toen onze Heer en Meester Jezus Christus zei: “Doe boete”, wilde hij dat het gehele leven van zijn gelovigen op aarde een voortdurende boetedoening zou zijn.’ De Latijnse tekst legt de nadruk op het hoofdwerkwoord – *voluit* – op hoe Christus *wilde* dat het leven van de gelovige zou zijn. Luther gaat onmiddellijk door met de opmerking dat dit niet zo opgevat moet worden dat dit betekent dat men eenvoudigweg de gewijde bestraffingen moet uitvoeren die een priester kon opleggen, zoals het opzeggen van gebeden of, inderdaad, het kopen van aflaten. De eenvoud van deze verklaring was misleidend; in werkelijkheid kwam dit neer op een alomvattende kritiek op het algehele bouwwerk van de laatmiddeleeuwse kerk.⁹

Hoe kon zo’n eenvoudige boodschap zulke gevolgen hebben en zo’n ophef veroorzaken? Luther was niet eens de eerste die kritiek op aflaten had; Luthers biechtvader, de augustijn Johann von Staupitz, had zich in 1516 in zijn preken ook zo uitgelaten. Aan de ene kant verwoordde Luther gewoon een bestaande opvatting over de aard van de genade die terugging op Augustinus: het idee dat onze eigen goede werken nooit de verlossing kunnen garanderen en dat we moeten vertrouwen op Gods genade. Luther beweerde echter dat het sacrament van de biecht was verworden van een geestelijke oefening tot een financiële transactie. Wat zijn woede opriep, zoals hij zich later herinnerde, was de prediking van de dominicaner broeder Johannes Tetzel in het nabijgelegen stadje Jüterbog. Deze durfde zelfs te beweren dat zijn aflaten zo doeltreffend waren, dat als iemand de maagd Maria verkracht had, deze niettemin de garantie zou hebben volledig gevrijwaard te zijn van het vagevuur. Het vraagstuk van de aflaten vormde nog altijd een levendig onderwerp van theologisch en politiek debat en aanvankelijk zagen sommigen in de controverse over de aflaten weinig meer dan een van die regelmatig optredende ruzies tussen de kloosterorden, een onderdeel van de oude rivaliteit tussen de dominicanen en Luthers augustijnen.

Er was echter meer aan de hand. Door te betogen dat christenen hun uitweg uit het vagevuur niet konden verdienen door goede werken, het aan-

schouwen van relikwieën of het verwerven van aflaten, deed Luther een aanval op de aanspraak van de middeleeuwse kerk dat ze door middel van het toedienen van de sacramenten in staat was vergeving te schenken en het zielenheil te bevorderen. In zijn ogen toonden dergelijke praktijken aan dat men volstrekt niet begreep wat de aard van zonde, bekering en verlossing was. De protestantse kroniekschrijver Friedrich Myconius berichtte later dat een deel van Luthers parochianen geklaagd had dat hij hen ‘geen absolutie wilde schenken, omdat ze geen ware boetvaardigheid of verbetering toonden’. In plaats daarvan kwamen ze aanzetten met aflaatbrieven van Tetzl, omdat ‘ze niet wilden afzien van overspel, hoerij, woeker, onrechtvaardige goederen en dergelijke zonden en boze daden’.¹⁰

Door het gangbare idee van boetedoening aan te vallen raakte Luther impliciet het hart van de pauselijke kerk en haar gehele financiële en sociale bouwwerk. Dat functioneerde immers op basis van een systeem van collectieve verlossing, waardoor mensen in staat werden gesteld om voor anderen te bidden en zo hun tijd in het vagevuur te verkorten. Het zorgde voor de financiering van een compleet administratief proletariaat van priesters die betaald werden om de jaarlijkse missen voor de zielen der overledenen op te dragen. Het zorgde voor de uitbetaling van vrome lekenvrouwen in armenhuizen die gebeden voor de zielen van de doden opzeiden om zo hun gang door het vagevuur lichter te maken. Het zorgde voor de uitbetaling van broederschappen die voor hun leden baden, de mis lieten opdragen, processies hielden en bijzondere altaren bekostigden. Kortom, dit systeem gaf structuur aan het godsdienstige en maatschappelijke leven van de meeste middeleeuwse christenen. In het centrum van dit alles bevond zich de paus, die de rentmeester was van een schatkist vol ‘verdiensten’ – vergiffenis die aan anderen kon worden uitbetaald. Een aanval op de aflaten zou dus vroeg of laat leiden tot het in twijfel trekken van de macht van de paus.

Niemand dwong mensen om aflaten te kopen, maar er was een enorme markt voor. Wanneer de aflaatverkopers in een stad arriveerden:

werd de pauselijke bul [de oorkonde die de aflaat goedkeurde, met het loden zegel van de paus eraan] rondgedragen op een doek van satijn of gouddraad. En alle priesters en monniken, de leden van de stadsraad, de schoolmeester, schooljongens, mannen, vrouwen, maagden en kinderen verwelkomden die en zongen in een processie met vlaggen en kaarsen. Alle klokken luidden, alle orgels speelden [...] [de aflaatverkoper] werd de kerken binnengeleid en in het midden van de kerk werd een rood kruis opgericht, waaraan de pauselijke banner werd opgehangen.¹¹

Het systeem was zo efficiënt georganiseerd dat de aflaten zelfs ter plaatse op perkament werden gedrukt, waarbij ruimte werd opengelaten om de naam in te vullen van de personen voor wie ze werden gekocht.

De explosieve kracht van Luthers vijftien stellingen werd deels veroorzaakt door het tijdstip waarop ze verschenen. Aan de vooravond van het feest van Allerheiligen, waarop de doden werden herdacht, werd de schitterende collectie relikwieën die toebehoorde aan keurvorst Frederik, de heerser van Saksen en Luthers heer, in de Wittenbergse Slotkerk uitgesteld voor pelgrims die van heinde en verre kwamen, terwijl er aflaten werden verstrekt aan allen die ze kwamen bezichtigen. De stellingen werden waarschijnlijk tijdens of net voor deze viering opgehangen. Uiteraard konden ongeletterde pelgrims ze niet lezen en zelfs geletterde stedelingen moet het aardig wat moeite gekost hebben om ze te begrijpen. Maar de personen die Luthers brief ontvingen zullen de betekenis van de datum beslist hebben begrepen, wat ook gold voor de andere theologen in Wittenberg. Voor de laatstgenoemden hadden de stellingen gevolgen voor hun levensonderhoud, aangezien de universiteit voor haar financiering afhankelijk was van de Allerheiligenfundatie, die haar inkomsten kreeg uit het opdragen van de missen voor de doden, en van de pelgrims die de relieken kwamen bekijken omdat ze hierdoor minder lang in het vagevuur zouden moeten verblijven.

Wat Luther destijds niet wist, was dat het bij het specifieke 'aflaatschandaal' waar hij zijn pijlen op richtte, om veel meer ging dan alleen de grove prediking van Johannes Tetzl, wiens reclamedeuntje naar verluidt zo ging: 'Als het muntje in het kistje klinkt, het zieltje in de hemel springt'. Tetzels activiteiten maakten namelijk deel uit van een aantal activiteiten die cruciaal waren voor de financiering van de kerk. Het geld dat een prediker binnenhaalde moest eigenlijk worden afgedragen aan Rome, om de herbouw van de Sint Pieter te bekostigen. In werkelijkheid ging de helft rechtstreeks naar de bankiersfamilie Fugger in Augsburg, de rijkste handelskapitalisten van die dagen, aan wie Albrecht van Mainz geld verschuldigd was. Als jongste zoon uit een machtige vorstelijke familie was Albrecht op drieëntwintigjarige leeftijd aartsbisschop van Maagdenburg geworden. Maar vervolgens was de functie van aartsbisschop van Mainz, het rijkste Duitse bisdom, vacant geworden. Zo'n kans mocht men niet laten lopen, maar de paus probeerde een einde te maken aan het opeenstapelen van meerdere bisschopsambten en had na Albrechts benoeming in Maagdenburg ook verordeneerd dat bisschoppen voortaan minstens dertig jaar oud dienden te zijn.¹²

Het conflict werd in Albrechts voordeel beslecht, nadat hij beloofd had de bouw van de Sint Pieter te ondersteunen met een bijdrage van 21.000

dukaten, geld dat hij niet had. Dus leende hij het van de Fuggers, hoewel hun betrokkenheid bij het monopoliekapitalisme door de kerk als woeker werd beschouwd. Vervolgens ging hij ertoe over om geld dat onder andere door Tetzl werd ingezameld, te gebruiken om zijn schuld af te betalen. Met andere woorden, Luthers stellingen vormden niet alleen een aanval op de macht van de paus, maar zonder dat hij dat wist, ook op één van de machtigste figuren in Duitsland en het rijkste bankiershuis van Europa.

In eerste instantie gebeurde er niet veel in reactie op de vijftiennegentig stellingen. Er vond geen disputatie plaats. De bisschop van Brandenburg lijkt Luthers brief niet beantwoord te hebben. Toen Luther hem uitgebreidere verklaringen en een verdediging van zijn stellingen stuurde, adviseerde de bisschop echter om publicatie uit te stellen, wat Luther kennelijk – ten onrechte – opvatte als een blijk van sympathie voor zijn ideeën. Toen de stellingen arriveerden verbleef Albrecht van Mainz in Aschaffenburg, maar ook hij reageerde er niet op toen hij ze uiteindelijk in handen kreeg. In plaats daarvan stuurde hij het document voor een theologisch oordeel naar de universiteit van Maagdenburg en vervolgens naar Rome. Deze stap zorgde ervoor dat de stellingen een serieuze aangelegenheid werden, aangezien dit leidde tot pauselijk onderzoek naar mogelijke ketterij. Albrechts bureaucratische handeling betekende dat de zaak niet langer een aangelegenheid was die een klein deel van Duitsland betrof: het was een gebeurtenis geworden die de gehele kerk aanging.

Luthers leven en gewoonten waren heel provinciaals. Hij werd geboren in Eisleben in Saksen en door een merkwaardig toeval stierf hij daar ook. Hij groeide op in de mijnstad Mansfeld, twaalf kilometer ten noorden van zijn geboortestad, en ging naar de universiteit in Erfurt, zeventig kilometer naar het zuidwesten. Het grootste deel van zijn leven bracht hij door in Wittenberg, vijftachtig kilometer naar het noordoosten. Slechts één keer waagde hij zich buiten de grenzen van het Heilige Romeinse Rijk*, namelijk toen hij

* Het *Heiliges Römisches Reich (Deutscher Nation)*, officieel zo genoemd sinds 1486, wordt in Nederland meestal aangeduid als het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie. ‘Rooms’ is een archaïsme voor ‘Romeins’ en wordt nog altijd gebruikt voor de kerk die vanuit Rome wordt bestuurd, maar sinds de negentiende eeuw niet meer voor het Romeinse Rijk uit de Oudheid. Sinds Karel de Grote (en tot 1806) heeft een lange reeks Europese keizers gepretendeerd te heersen over een voortzetting van dit Romeinse Rijk, ook al maakte Rome er

Rome bezocht, en dat bezoek vormde voor hem slechts een rijke bron van antipauselijke anekdotes en droeg bij aan zijn onverdraagzaamheid ten aanzien van alles wat niet-Duits was. Binnen Saksen reisde hij heel wat af, maar nadat hij onder de rijksban geplaatst was kon hij zich niet langer verder van huis begeven, aangezien hij het dan zonder de bescherming van de Saksische vorst moest stellen. Tegen het einde van zijn leven werd hij in zijn bewegingsvrijheid beperkt door een slechte gezondheid en was hij afhankelijk van een wagentje, zelfs als hij naar de kerk ging om te preken. Hij creëerde echter een uitgebreid netwerk van correspondenten en voorgangers, wier benoeming hij geregeld had en wier loopbaan hij bevorderd had, dat het hele rijk omspande en tot ver daarbuiten reikte. En de gevolgen van zijn Reformatie verspreidden zich van Duitsland naar Italië, Engeland, Frankrijk, de Scandinavische landen en Oost-Europa.

In grote lijnen laat zijn biografie zich eenvoudig vertellen. Zijn jeugd was niet bijzonder, behalve in één opzicht: hij kwam uit een mijnbouwgebied. De economie van de mijnbouw was heel anders dan de wereld van de ambachtelijke werkplaatsen en kleine ondernemingen die de meeste zestiende-eeuwse steden kenmerkte, de omgeving die zoveel humanisten en geleerden vormde. Luthers familie investeerde in het onderwijs van de zoon en bepaalde dat hij rechtsgeleerde zou worden, een beroep dat zou hebben bijgedragen aan de bescherming van de mijnbouwonderneming van de familie. Maar tot schrik en ontsteltenis van zijn vader gaf de jongeman in 1505 zijn rechtenstudie op en trad hij in in het augustijnenklooster te Erfurt. Daar kwam hij onder de invloed van Johann von Staupitz, een vooraanstaande augustijnse monnik die een belangrijke rol had gespeeld bij de oprichting van de nieuwe universiteit in Wittenberg en die de jonge monnik overhaalde om door te gaan in de theologie en een doctorstitel te halen. Gestaag klom Luther binnen de orde hogerop en uiteindelijk slaagde hij erin om Staupitz op te volgen als hoogleraar in Wittenberg. Hij speelde een rol bij de hervorming van de universiteit, en vervolgens brachten in 1517 de vijftien negentig stellingen de wereld in rep en roer.

De stellingen bevatten geen volledig theologisch programma; het was eerder zo dat Luther radicaliseerde door de weerstand die hij ondervond. Het waren de argumenten en aanvallen van anderen die ertoe leidden dat hij zijn eigen theologie ontwikkelde en zijn ideeën verder uitwerkte. De Reformatie

zelf geen deel van uit. Het is dus juist om het rijk van Karel v aan te duiden als het Heilige Romeinse Rijk. Dit onder andere omdat anders de indruk wordt gewekt dat dit wereldlijke rijk zo werd genoemd *omdat* het verbonden was met de katholieke kerk (vert.).

kwam voort uit een reeks disputaties en uiteenzettingen met zijn tegenstanders in Heidelberg, Augsburg en Leipzig. Luther wist dat de straf voor ketterij bestond uit de brandstapel, en dat als hij zou worden gevangengenomen en door de kerk zou worden berecht, hem dit waarschijnlijk het leven zou kosten. Dit betekende dat zijn theologie onder een dubbele druk gevormd werd: die van de steeds agressievere betogen van zijn tegenstanders en die van de dreiging van het martelaarschap.

In 1521 werd Luther, die inmiddels in heel Duitsland bekend was, opgeroepen om op de rijksdag te Worms verantwoording af te leggen tegenover de keizer, ten overstaan van de verzamelde standen van het gehele rijk. Velen dachten dat hij niet het risico zou nemen om acte de présence te geven, maar zoals hij het zelf zei: niets zou hem tegenhouden, 'zelfs niet als er evenveel duivels waren als pannen op de daken'. De moed die hij in Worms toonde, was adembenemend. Dat een gewone man opstond tegen de keizer en de machtigste vorsten in het rijk en bovendien de macht van de kerk tartte, was even uitzonderlijk als onvergetelijk. Het was een beslissende gebeurtenis die vermoedelijk belangrijker was bij het winnen van mensen voor de Reformatie, en het gestalte geven aan hun hoop en verwachtingen, dan zijn theologie. Zoals bij elke revolutionaire beweging werden Luthers ideeën uitvergroot en van richting veranderd door wat mensen op straat of in de kerk hoorden, of door berichten over wat hij deed.

De rijksdag werd afgesloten met de nadrukkelijke veroordeling door de keizer. Op de terugweg uit Worms werd Luther, die nu in levensgevaar verkeerde, in opdracht van zijn heerser en beschermer Frederik de Wijze ontvoerd. Omwille van zijn eigen veiligheid werd hij meegenomen naar de Wartburg, het slot waar hij de volgende tien maanden in afzondering doorbracht terwijl hij koortsachtig schreef en het Nieuwe Testament vertaalde. Ondertussen ging in Wittenberg de Reformatie zonder hem door en werd deze onder leiding van Andreas Karlstadt steeds radicaler, waarbij ook onderwerpen als armenzorg en moraal aan de orde kwamen. Toen Luther in maart 1522 naar Wittenberg terugkeerde, eiste hij onmiddellijk dat de hervormingen werden teruggedraaid, omdat ze veel te snel waren gegaan. Hij brak ook resoluut met Karlstadt, die inzake de eucharistie een andere opvatting was gaan verkondigen, waarbij hij betoogde dat Christus niet werkelijk aanwezig was in het brood en de wijn, een opvatting die Luther hartstochtelijk verwierp.

Deze breuk was een voorbode van de toekomst, want mensen gebruikten zijn theologie, zoals zij die opvatten, op een manier die aansloot bij hun eigen beleving – iets waartegen Luther zich wel kon verzetten, maar waar hij geen

vat op had. Toen de Reformatie zich verspreidde, begon ze ook te verbrekken, aangezien veel mensen in het zuiden van Duitsland, de Zwitserse steden, Silezië en zelfs in Saksen, werden overtuigd door degenen die ontkennd dat tijdens de communie het lichaam van Christus werkelijk aanwezig was. In steden en dorpen in het hele rijk begonnen mensen de vrijheid van het evangelie op te eisen, aan te dringen op de benoeming van evangelische predikanten en op het afzetten van gevestigde gezagsdragers. Precies zoals Luthers tegenstanders van meet af aan hadden voorspeld, leidde zijn boodschap tot revolutie. In 1524 brak de Boerenoorlog uit, de grootste opstand in de Duitse gebieden tot dan toe, en een gebeurtenis die tot aan de Franse Revolutie in Europa zonder weerga zou zijn. Aanvankelijk leek Luther beide partijen er in gelijke mate van langs te geven. Hij hekelde de boeren, terwijl hij als een oudtestamentische profeet ook kritiek uitoefende op de machthebbers, maar uiteindelijk zou hij de vorsten steunen. Uit deze houding bleek duidelijk dat Luthers Reformatie in maatschappelijk opzicht conservatief was.

Terwijl de Boerenoorlog op zijn hoogtepunt was, besloot Luther te trouwen. Naar eigen zeggen deed hij dit ‘om de duivel in het gelaat te spuwen’ – wat ongetwijfeld een van de merkwaardigste rechtvaardigingen was die een nieuwe bruidegom ooit gaf.¹³ Het huwelijk was inderdaad schokkend, maar de vermetelheid ervan was net zozeer gericht tegen de kerk als tegen de duivel. Hij was priester en monnik, terwijl zijn bruid, Katharina von Bora, een non was: beiden hadden de gelofte van het celibaat afgelegd. Luther was niet langer een fletse, ascetische monnik; hij trad een nieuwe levensfase binnen en werd al snel vader. Hij hoefde het inmiddels leegstaande klooster echter niet te verlaten: de Saksische heersers schonken deze gebouwen eenvoudigweg aan hem en zijn erfgenamen. Het huishouden dat hij daar voerde, met een uitgebreid scala aan bezoekers, studenten en collega’s, ontwikkelde zich tot een grootschalig model voor de evangelische pastorie.

De nieuwe kerk moest nog steeds gevestigd worden, en in 1530 hield keizer Karel v weer een rijksdag op Duitse bodem, ditmaal in Augsburg. Het was inmiddels duidelijk dat een compromis tussen de lutheranen en de katholieken niet haalbaar was, maar tegen die tijd was de Reformatie zelf ook verdeeld over de communie en Luthers tegenstanders kwamen op de rijksdag niet aan het woord. De laatste jaren van Luthers leven werden beheerst door pogingen om tot een of andere vorm van overeenstemming met de ‘sacramentariërs’ te komen. Uiteindelijk werd er een precair akkoord bereikt, maar Luther bleef ervan overtuigd dat hij al die tijd gelijk had gehad – een psychologische dynamiek die de kiemen voor toekomstige problemen binnen de beweging in zich borg. Ondertussen werd zijn antipauselijke retoriek

steeds scherper. Zijn veroordeling van de paus als de Antichrist werd zelfs een fundamenteel axioma van zijn theologie en de laatste jaren van zijn leven werden bovendien gekenmerkt door felle conflicten met vroegere volgelingen en woedende tirades tegen de joden. Na Luthers dood ontstonden scheuringen tussen de verschillende vleugels van zijn eigen beweging, waardoor het lutheranisme sterk verdeeld raakte en elke stroming zich hartstochtelijk beriep op zijn gezag.

Dit zijn de uitwendige feiten, maar die zeggen niets over Luthers innerlijke ontwikkeling, waarop in dit boek steeds de nadruk zal liggen. Hoe vond hij de innerlijke kracht om in Worms de keizer en de standen te weerstaan? Wat bracht hem daartoe? Waarom brak hij met Andreas Karlstadt, zijn naaste aanhanger tijdens de beginjaren van de Reformatie? Waarom kreeg Luther keer op keer ruzie met degenen met wie hij het nauwst had samengewerkt, waarbij hij verschroeiende vetes ontketende en zijn volgelingen doodsbang maakte dat ook zij zijn toorn zouden kunnen oproepen? Hoe werd de man die ervan overtuigd was geweest dat ‘ze mij geen vrouw toewensen’, het toonbeeld van de gehuwde dominee? Dit boek brengt de emotionele veranderingen in kaart die werden veroorzaakt door de religieuze ontwikkelingen die hij in gang zette. Want Luthers karakter had enorme historische gevolgen – ten goede en ten kwade. Het waren zijn opmerkelijke moed en zijn doelgerichtheid die de Reformatie schiepen, en het waren zijn koppigheid en zijn vermogen om zijn tegenstanders te demoniseren, die haar bijna weer vernietigden.

Psychologische geschiedschrijving heeft lange tijd een slechte pers gehad vanwege de neiging om complexe persoonlijkheden en historische processen te verklaren in termen van basale patronen uit de vroege kinderjaren. Het leven van Luther bood de inspiratie voor enkele van de bekendste psychobiografieën, waaronder Erik Eriksons *Young Man Luther* en het hoofdstuk van Erich Fromm over de hervormer in zijn *The Fear of Freedom*. Beide auteurs waren psychoanalyticus.¹⁴ Erikson was tevens een ontwikkelingspsycholoog die met adolescenten werkte, en zijn levendige boek, dat in het naoorlogse Amerika verscheen, blijft een klassieker. Een van de belangrijkste kenmerken van Luthers Reformatie is echter dat ze nu juist niet het werk van een *jongeman* was. Hoewel Luthers relatie met zijn vader van essentieel belang was voor zijn persoonlijkheid en zijn religiositeit, en hoewel zijn opvatting over vaderlijke relaties een rol speelde in zijn theologie, zal in dit boek